

UO‘K(UDC, УДК): 82.091

XURSHID DO‘STMUHAMMAD NASRIDA BOZOR XRONOTOPINING POETIK IFODASI⁹

Mengliyeva Huriniso Bahriddinovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Adabiyotshunoslik: Jahon adabiyoti 2-kurs magistranti

E-mail: hmengliyeva@gmail.com

ORCID ID: [0009-0001-5904-4927](https://orcid.org/0009-0001-5904-4927)

ANNOTATSIYA	KALIT SO‘ZLAR
Mazkur maqolada Xurshid Do‘stmuhammad nasrida bozor xronotopining hikoya, qissa va roman janrlaridagi tadrijiy shakllanishi ilmiy tahlilga tortiladi. Asosiy e‘tibor bozor xronotopining dastlab hikoya janrida ramziy detal, xarakter ochuvchi vaziyat va ma‘naviy sinov maydoni sifatida ko‘rinishi, qissa janrida esa xotira, ijtimoiy nazorat, tirikchilik tashvishi va ruhiy bosim bilan bog‘liq psixologik makonga aylanishi, roman janrida esa butun badiiy tizimni uyushtiruvchi markaziy poetik kategoriya darajasiga ko‘tarilishini asoslashga qaratilgan. Maqolada “Jajman”, “Mirkomilboyning qazo bo‘lgan namozi”, “To‘xtaboyning boyliklari”, “Beozor qushning qarg‘ishi”, “Nusxakashning merosxo‘ri”, “Yoqub izquvarning hiylasi” hikoyalari, “Yolg‘iz” va “Kuza...” qissalari hamda “Bozor” romani material sifatida tanlandi. Tahlil jarayonida bozor xronotopining makoniy tasvir doirasidan chiqib, inson ruhiyati, milliy xotira, ijtimoiy munosabatlar va muallif konsepsiyasini ifodalovchi murakkab badiiy modelga aylanishi ko‘rsatildi.	Xronotop, bozor xronotopi, janriy taraqqiyot, Xurshid Do‘stmuhammad, hikoya, qissa, roman, mikroxronotop, psixologik makon, badiiy konsepsiya. Received: July 15, 2026 Accepted: August 6, 2026 Available online: October 25, 2026

⁹ For citation (Iqtibos keltirish uchun, для цитирования):

Mengliyeva H. Xurshid Do‘stmuhammad nasrida bozor xronotopining poetik ifodasi. // Komparativistika (Comparative Studies). — 2026. — Vol.3, № 5(13) — B. 126-140.

THE POETIC EXPRESSION OF THE BAZAAR CHRONOTOPE IN THE PROSE OF KHURSHID DO‘STMUHAMMAD

Mengliyeva Huriniso Bahriddinovna

*Tashkent State University of Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoi*

Literary Studies: World Literature, 2nd-year Master's student

E-mail: hmengliyeva@gmail.com

ORCID ID: [0009-0001-5904-4927](https://orcid.org/0009-0001-5904-4927)

ABSTRACT	KEYWORDS
The article examines the evolution of the bazaar chronotope across genres in the prose of Khurshid Dustmuhammad. The primary focus is on how the bazaar chronotope manifests in short stories as a symbolic detail, a setting for character revelation, and a space for moral testing; in novellas as a psychological space associated with memory, social control, existential concerns, and internal tension; and in the novel as a central poetic category that organizes the entire artistic system. The research material includes the short stories “Jajman” (Jajman), “Mirkomilboy’s Missed Prayer” (Mirkomilboyning qazo bo‘lgan namozi), “Tokhtaboy’s Wealth” (To‘xtaboyning boyliklari), “The Curse of the Harmless Bird” (Beozor qushning qarg‘ishi), “The Copyist’s Heir” (Nusxakashning merosxo‘ri), and “Detective Yakub’s Trick” (Yoqub izquvarning hiylasi); the novellas “Lonely” (Yolg‘iz) and “Pitcher...” (Kuza...); and the novel “The Bazaar” (Bozor). The analysis demonstrates that the bazaar chronotope transcends mere spatial description, transforming into a complex artistic model that expresses the protagonist’s psychology, national memory, social relations, and the author’s overarching concept.	Chronotope, bazaar genre development, Khurshid Dustmuhammad, short story, novella, novel, microchronotope, psychological space, artistic concept.

ХРОНОТОП БАЗАРА И ЕГО ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В ПРОЗЕ ХУРШИДА ДУСТМУХАММАДА

Менглиева Хуринисо Бахриддиновна

магистрант 2-го курса

Ташкентский государственный университет

узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

E-mail: hmengliyeva@gmail.com

ORCIDID: [0009-0001-5904-4927](https://orcid.org/0009-0001-5904-4927)

АННОТАЦИЯ	КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА
В статье исследуется жанровая динамика хронотопа базара в прозе Хуршида Дустмухаммада. Основное внимание уделяется трансформации его художественных функций в произведениях разных жанров. Так, в рассказах хронотоп базара выступает как символическая деталь, компонент ситуации, способствующий раскрытию характера, а также является пространством нравственного испытания; в повестях он приобретает значение психологического пространства, связанного с памятью, социальным воздействием, повседневными заботами и внутренними противоречиями героев; в романе становится центральной поэтической категорией, организующей художественную систему произведения. Материалом исследования послужили рассказы «Джаджман» (Jajman), «Пропущенная молитва Миркомилбая» (Mirkomilboyning qazo bo'lgan namozi), «Богатства Тухтабая» (To'xtaboyni boyliklari), «Проклятие безобидной птицы» (Bozor qushning qarg'ishi), «Наследник переписчика» (Nusxakashning merosxo'ri), «Хитрость сыщика Якуба» (Yoqub izquvarning hiylasi), повести «Yolg'iz» («Одинокий») и «Kuza...» («Куза...»), а также роман «Базар» (Bazor). Анализ показывает, что хронотоп базара выходит за пределы изображения конкретного пространства и превращается в сложную художественную модель, посредством которой раскрываются внутренний мир персонажей, национальная память, социальные отношения и авторская концепция.	Хронотоп, хронотоп базара, жанровое развитие, Хуршид Дустмухаммад, рассказ, повесть, роман, микрохронотоп, психологическое пространство, художественная концепция.

KIRISH

Badiiy adabiyotda voqelik hech qachon makon va zamondan tashqarida kechmaydi. Har qanday epik asarda qahramonning harakati, ruhiy evrilishi, jamiyat bilan to'qnashuvi va muallif ilgari surgan g'oyaviy-estetik qarashlar muayyan makoniy va zamoniy tizim ichida shakllanadi. Shu jihatdan xronotop tushunchasi adabiy matndagi voqea, obraz, konflikt, kompozitsiya va muallif konsepsiyasini yaxlit holda tushunish imkonini beruvchi nazariy kategoriyadir. Rus olimi va tadqiqotchisi Mixail Baxtin xronotopni badiiy adabiyotda o'zlashtirilgan zamon va makon aloqalarining muhim uyg'unligi sifatida talqin etadi. Bu ta'rif xronotopni oddiy joy tasviri yoki vaqt ko'rsatkichi emas, balki asar ichki poetikasini tashkil qiluvchi mazmuniy birlik sifatida tushunishga asos bo'ladi (Baxtin M., 2015, 43).

O'zbek adabiyotshunosligida xronotop masalasi adabiyotshunos olim Uzoq Jo'raqulovning "Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop" va "Alisher Navoiy "Xamsa"sida xronotop poetikasi" (Jo'raqulov U., 2015; Jo'raqulov U., 2017) nomli fundamental tadqiqotlarida chuqur ilmiy asoslangan. Olim xronotopni janr tabiati, muallif tafakkuri va badiiy struktura bilan bog'liq holda o'rganadi. Bu yondashuv Xurshid Do'stmuhammad nasridagi bozor xronotopini janrlar kesimida tahlil qilish uchun ham muhim metodologik imkoniyat yaratadi. Chunki bozor xronotopi adib hikoyalarida, qissalarida va romanida bir xil vazifani bajarmaydi: u har bir janrning ichki imkoniyati, syujet hajmi va badiiy maqsadiga muvofiq o'zgarib, kengayib boradi.

Bozor qadimdan xalq hayoti, tirikchilik, savdo-sotiq, muloqot, manfaatlar kesishuvi va axloqiy tanlovlar kechadigan ochiq makon sifatida shakllangan. Badiiy matnda esa u jamiyatning ixcham modeli, inson xarakteri sinovdan o'tadigan maydon, nafs va ma'naviyat, foyda va e'tiqod, shaxs va olomon munosabatlari ochiladigan murakkab poetik birlikka aylanadi. Xurshid Do'stmuhammad nasrida bozor tasviri aynan shu ko'p qatlamli ma'no imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Adib bozorni faqat savdo joyi sifatida emas, balki insonning ichki dunyosi, tarixiy xotirasi, ijtimoiy mavqeyi va ma'naviy tanlovlarini ko'rsatuvchi xronotopik maydon sifatida talqin qiladi.

Xurshid Do'stmuhammad ijodi haqida X.Rahmonova, F.Qurbonova, I.Saymuratova olib borgan ilmiy izlanishlarda yozuvchining ramziy-majoziy tafakkuri, psixologik tahlilga moyilligi, shakl va uslubdagi yangilanishlari alohida e'tirof etilgan (Rahmonova X., 2021; Qurbonova F., 2024; Saymuratova I., 2023). Biroq bozor xronotopining aynan hikoyadan qissaga, qissadan romanga o'tish jarayonidagi janriy taraqqiyotini maxsus yoritish adib poetikasini yanada tizimli anglashga xizmat qiladi. Mazkur maqolaning maqsadi Xurshid Do'stmuhammad nasrida bozor xronotopining hikoya, qissa va roman janrlaridagi funksional o'zgarishlarini aniqlash, uning tasviriy fon darajasidan markaziy poetik kategoriya darajasiga ko'tarilish tamoyillarini asoslashdan iborat.

METOD

Tadqiqotda tarixiy-tipologik, struktural, semantik va psixologik tahlil usullaridan foydalanildi. Tarixiy-tipologik yondashuv bozor xronotopining janrlararo rivojlanish yo'nalishini belgilashga, struktural tahlil uning syujet va kompozitsiyadagi o'rnini aniqlashga, semantik tahlil bozor makonining ma'no qatlamlarini ochishga, psixologik tahlil esa mazkur xronotopning qahramon ruhiyati bilan aloqasini ko'rsatishga xizmat qildi. Tadqiqot materiali sifatida yozuvchining bozor va unga tutash makonlar faol badiiy vazifa bajargan hikoyalari, "Yolg'iz" va "Kuza..." qissalari hamda "Bozor" romani tanlandi.

ASOSIY QISM

Xurshid Do'stmuhammad nasrida bozor xronotopi, avvalo, hikoya janrida ixcham, lekin ma'no jihatidan nihoyatda zich poetik birlik sifatida ko'rinadi. Hikoya janri tabiatan qisqa hajmli bo'lganisababli unda makon keng tasvirlanmaydi, aksincha, biror detal, vaziyat, ramz yoki keskin dramatik holat orqali katta ijtimoiy-falsafiy ma'no beriladi. Yozuvchining "Jajman" hikoyasi bu borada alohida ahamiyatga ega. Unda bozor dastlab tim va rasta doirasida tasvirlangandek tuyuladi, biroq voqealar rivoji davomida u inson qalbidagi nafs, ochko'zlik, manfaatparastlik va ma'naviy g'aflatni fosh etuvchi ramziy maydonga aylanadi (Do'stmuhammad X., 2006).

“Jajman” hikoyasida bozorning xronotopik mohiyati ikki qatlamda namoyon bo‘ladi. Birinchi qatlam real hayotga daxldor: unda savdogar, xaridor, rasta, olomon, tovush, harakat va kundalik tirikchilik manzaralari mavjud. Ikkinchi qatlam esa ramziy-falsafiydir: bozor insonning ichki holati, irodasi va ma’naviy hushyorligi sinovdan o‘tadigan maydon. Jajman obrazining aynan bozor muhitida paydo bo‘lishi tasodifiy emas. Chunki bozor manfaatlar kuchayadigan, insonning foyda va nafs bilan yuzma-yuz keladigan joyidir. Zardusht bobo obrazi esa bu muhitda ogohlik, iymon va ichki sezgirlik mezoni sifatida qaraladi. Shu jihatdan hikoyada bozor oddiy maishiy makon emas, balki insonning ruhiy immuniteti sinovdan o‘tadigan xronotopik hududdir.

Mazkur hikoyada vaqt qatlamlari ham bozor xronotopining murakkabligini kuchaytiradi. Real voqeaviy vaqt bilan birga sirkulyativ vaqt, psixologik vaqt va ramziy-falsafiy vaqt bir-biriga tutashadi. Tong manzarasi, bozorning asta jonlanishi, “gurs-gurs” tovush detali, Zardusht boboning ichki sezuvlari voqeaning tashqi oqimidan ko‘ra ichki ruhiy tarangligini kuchaytiradi. Demak, “Jajman” asarida bozor xronotopi makoniy tasvir bilan cheklanmay, zamonning turli qatlamlari orqali badiiy umumlashma hosil qiladi.

“Mirkomilboyning qazo bo‘lgan namozi” va “To‘xtaboyning boyliklari” hikoyalarida bozor xronotopi ramziy-simvolik yo‘nalishdan ko‘ra tarixiy-realistik mazmun kasb etadi. Bu ikki hikoyani bir-birining mantiqiy davomi sifatida baholash mumkin: Mirkomilboy va To‘xtaboy bir-birini taniydigan, bir davrda yashagan, savdo muhiti bilan bog‘liq, zamonasining ko‘zga ko‘ringan savdogarlaridan bo‘lgan obrazlardir. Bu hikoyalarda bozor bevosita tim yoki rasta shaklida emas, balki savdo-sotiq, boylik, mol-dunyo, mustamlakachilik siyosati va milliy tadbirkorlik tushunchalari orqali namoyon bo‘ladi.

“Mirkomilboyning qazo bo‘lgan namozi” hikoyasida savdo faoliyati diniy-axloqiy mezonlar bilan to‘qnashadi. Hikoya nomining o‘zi qahramon hayotidagi asosiy ziddiyatni ko‘rsatadi: bir tomonda bozor, foyda, hisob-kitob, iqtisodiy faollik; ikkinchi tomonda ibodat, mas’uliyat va ruhiy poklanish bor. Yozuvchi bu ziddiyatni bevosita pand-nasihat shaklida emas, balki xarakter va vaziyat orqali ochadi.

Mirkomilboy obrazi orqali bozor xronotopi insonni dunyoviy ehtiyojlar bilan ma'naviy burch o'rtasida sinovdan o'tkazuvchi makon sifatida talqin qilinadi.

“To'xtaboyning boyliklari” hikoyasida bozor xronotopi iqtisodiy tafakkur va milliy taraqqiyot masalalari bilan bog'lanadi. To'xtaboyning boylikka, savdoga va mehnatga munosabati oddiy xasislik yoki molparastlik doirasida emas, balki tarixiy davr va ijtimoiy sharoit bilan birga tahlil qilinadi. Bu hikoyada bozor mahalliy savdo maydoni chegarasidan chiqib, xalqning iqtisodiy uyg'onishi, tadbirkorlik salohiyati va mustamlakachilik davridagi milliy imkoniyatlar masalasiga tutashadi. Natijada hikoya janrida bozor xronotopi xarakter ochuvchi vosita bilan birga tarixiy davr ruhini ham ifodalovchi badiiy birlikka aylanadi.

“Beozor qushning qarg'ishi” hikoyasida bozor xronotopi tim, savdo muhiti va qaldirg'och ramzi orqali insonning tabiatga, tiriklikka va vijdonga munosabatini sinovdan o'tkazadi. Bozor shovqini, odamlarning foyda va tirikchilik bilan bandligi qaldirg'ochning beozorligi bilan qarama-qarshi qo'yiladi. Bu qarama-qarshilik hikoya mazmunini kuchaytiradi: inson bozor muhitida faqat xaridor yoki sotuvchi emas, balki tiriklik oldidagi axloqiy mas'uliyat egasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Qaldirg'och obrazi bozor xronotopiga tabiiylik, begunohlik va vijdon mezonini olib kiradi.

“Nusxakashning merosxo'ri” hikoyasida bozor bevosita asosiy voqea makoni sifatida ko'rinmas-da, “xaridor”, “do'kon”, “tirikchilik”, “foйда” singari tushunchalar orqali qahramon ongiga bosim o'tkazuvchi yashirin xronotop vazifasini bajaradi. Asardagi ustaxona otameros xotira, hunar, san'at va o'zlikni anglash makoni bo'lsa, bozor mantig'i qahramonni xaridor ehtiyoji, foyda talabi va tashqi baholanish bilan yuzlashtiradi. Shu tariqa yozuvchi bozor xronotopini ko'rinmas, lekin ta'siri kuchli ijtimoiy-psixologik maydon sifatida yaratadi. Hikoyada yozuvchi bozor xronotopini tashqi makondan ichki ruhiy bosimga aylantirish orqali san'at va tirikchilik o'rtasidagi muammoli munosabatni badiiylashtirib, haqiqiy san'atning qiymatini pulga chaqmaslikka chaqiradi.

“Yoqub izquvarning hiylasi” hikoyasida esa bozor kuzatuv, gumon, hiyla va fosh etish vaziyatlari bilan bog'liq holda ishlaydi. Bozorning gavjumligi, odamlar

oqimi, turli niyat va manfaatlar kesishuvi izquvarlik syujetini tabiiylashtiradi. Bu hikoyada bozor xronotopi voqeani harakatga keltiruvchi detektiv maydon, inson xatti-harakatining yashirin tomonlarini oshkor qiluvchi hudud sifatida ko‘rinadi. Demak, yozuvchi hikoyalarida bozor xronotopi ramziy, tarixiy-realistik, axloqiy, psixologik va detektiv vazifalarni bajara oladigan serqirra poetik birlikdir.

Qissa janrida bozor xronotopi hikoyalardagi kabi ixcham detal darajasida qolmaydi, u qahramon ruhiyatiga chuqurroq singib, xotira, iztirob, ijtimoiy muhit va tarixiy sharoit bilan bog‘lanadi. “Yolg‘iz” qissasida (Do‘stmuhammad X., 2011) bozor xronotopibir asr ilgari yashab ijod qilgan, adabiyot olamida o‘chmas iz qoldirgan yorqin siymolardan biri, o‘zbek milliy romanchiligining asoschisi, jadid adabiyotining yorqin namoyandasi Abdulla Qodiriy obrazining ichki dunyosini ochishda muhim vazifa bajaradi. Qissadagi bozorni xalq hayotining markazi, ijodkor uchun ilhom makoni, choyxonani ijtimoiy tafakkur va ma’rifatdan yiroq g‘aflat belgisi, qamoqxonani esa ruhiy iztirob va yolg‘izlik makoni deb talqin qilish mumkin.

“Yolg‘iz” qissasida Chorsu va Pasbozor maydonlari qahramon xotirasida milliy hayot, xalq ruhi, hunarmandchilik, boy til, hazil-mutoyiba va tarixiy davr nafasi bilan uyg‘unlashadi. Qodiriy uchun bozor oddiy savdo makoni emas, u xalqning tirik ovozi, millatning ichki quvvati va Vatan tuyg‘usi bilan bog‘langan badiiy maydondir. Qamoqdagi yolg‘izlik holatida ham qahramon bozorni eslaydi. Bu holat bozor xronotopining tashqi gavjumlikdan ichki xotira makoniga aylanganini ko‘rsatadi. Bozor qahramonni xalqdan ajratmaydi, aksincha, uning millat bilan ruhiy bog‘liqligini saqlab turadi.

Qissada bozor xronotopi tashqi gavjumlik va ichki yolg‘izlik kontrasti asosida ishlaydi. Bozordagi olomon, qiziqchilar, karnay-surnay, choyxona, tomosha va shovqin bir tomonda tursa, qahramonning millat taqdiri haqidagi og‘riqli o‘ylari, ma’rifatparvarlik dardi va siyosiy bosim ostidagi ruhiy iztirobi ikkinchi tomonda turadi. Ana shu qarama-qarshilik “Yolg‘iz” qissasida bozor xronotopini psixologik chuqurlikka ega badiiy makonga aylantiradi. Demak, qissa janrida bozor faqat

voqealar sodir boʻladigan joy emas, balki qahramon ongidagi milliy xotira va ruhiy qarshilikning muhim shaklidir.

Yozuvchining “Kuza...” deb nomlangan qissasida bozor xronotopi bevosita markaziy makon sifatida emas, balki Farhodning savdogarlik tajribasi, tirikchilik tashvishi, ehtiyotkorligi va ijtimoiy nazorat ostidagi ruhiy holati orqali namoyon boʻladi. Asardagi “kuzatuvchi va kuzatiluvchi” konsepsiyasi bozor hayotining doimiy tekshiruv, hisob-kitob, ehtiyotkorlik va xavotir bilan bogʻliqligini koʻrsatadi. Farhodning dunyoqarashida bozorcha tajriba oddiy kasbiy malaka emas, balki hayotni anglash usuliga aylangan. U odamlar harakati, munosabatlar, xavf va imkoniyatlarni bozor mantigʻi asosida baholaydi (Doʻstmuhammad X., 2011). Qissada Umid, Aziz va Farhod ismli yigitlar asosiy qahramonlar boʻlib, ularning biri olim, ikkinchisi chet elga chiqib ishlab keladigan ishchi, uchinchisi esa savdogardir. Uchala oʻrtoqning yigʻilib qilgan suhbatlari orqali qahramonlarning bozor haqidagi oʻylari, qarashlari ochilib boradi. Farhodning “men savdogarman”, “men bir bozorchi savdogar boʻlsam” kabi eʼtiroflari uni bozor olamiga mansub shaxs sifatida koʻrsatadi. U hayotni nazariy yoki maʼrifiy mezonlar bilan emas, tirikchilik, foyda, xavf, kuzatuv va ehtiyotkorlik mezonlari orqali anglaydi. Shu sababli bozor qissada Farhodning ruhiy qiyofasini ochuvchi vositaga aylanadi. Bu jihatdan “Kuza...”da bozor xronotopi tashqi makoniy koʻrinishdan koʻra ichki psixologik belgi sifatida ishlaydi. Bozor qahramon uchun rasta, savdo yoki xaridor bilan chegaralanmaydi. Shu sababli qissadagi bozor xronotopi ijtimoiy nazorat va ruhiy bezovtalik bilan tutashib ketadi. Hikoyada bozor koʻproq detal va ramz orqali koʻrinsa, qissada u qahramon ongining tarkibiy qismiga aylanadi.

Xurshid Doʻstmuhammad nasrida bozor xronotopining eng yirik va mukammal shakli “Bozor” romanida namoyon boʻladi. Romanda bozor alohida epizod yoki tasviriy fon emas, balki butun badiiy tizimni uyushtiruvchi markaziy poetik kategoriya sifatida shakllanadi. “Bozor” romanida mazkur xronotop kompozitsiyani, mikroxronotoplar tizimini, obrazlar ruhiyatini va asarning falsafiy-estetik mazmunini birlashtiruvchi markaz darajasiga koʻtarilgan (Doʻstmuhammad X., 2016).

Romanda bozor Fozil, Qadriya, Qosimbek, Diyorbek, Mahkam cho't, Rahim, Kamol karvon, Hojiboy ko'nchi kabi obrazlar taqdirini bir nuqtaga jamlaydi. Bu obrazlarning har biri bozor bilan turlicha munosabatda bo'ladi: kimdir bozorni tirikchilik maydoni sifatida ko'radi, kimdir unda ma'naviy inqirozni sezadi, yana kimdir uni tartibga solish, insofga qaytarish yoki anglash zarur bo'lgan murakkab hayot modeli sifatida qabul qiladi. Romanda bozor xronotopi insonning faqat iqtisodiy faoliyatini emas, balki ruhiy tanlovi, e'tiqodi, mas'uliyati va jamiyatdagi o'rnini ham ko'rsatadi.

“Bozor” romanining kompozitsion tuzilishida bozorga tutash mikroxtoplar alohida ahamiyatga ega. Uy, yemakxona, qiroatxona, choyxona, rasta, tim, darvoza, yo'lak, ko'cha, so'ri, ariq bo'yi kabi kichik makoniy birliklar umumiy bozor makonini ochishga xizmat qiladi. Bu mikroxtoplar bir-biridan mustaqil holatda ko'rsatilmaydi, balki ularning barchasi bozor bilan semantik aloqada harakat qiladi. Uy bozordan chekinish, ichki muhokama va yechim izlash makoni bo'lsa, yemakxona inson ehtiyoji va maishiy hayot qatlamini, choyxona esa ijtimoiy suhbat va g'afolat belgilarini yuzaga chiqaradi.

Qiroatxona romanda bozorning ma'naviy muqobili sifatida alohida poetik vazifa bajaradi. Bozor shovqin, manfaat, ehtiyoj va ijtimoiy to'qnashuvlar maydoni bo'lsa, qiroatxona xayol, ma'rifat, ruhiy poklanish va ichki tartib makoni sifatida talqin qilinadi. Shu sababli qiroatxona bozorni inkor etmaydi, balki uning ma'naviy muvozanatini tiklashga qaratilgan poetik qarama-qarshi markaz sifatida namoyon bo'ladi. Romandagi bu makoniy qarama-qarshilik muallif konsepsiyasining muhim qismidir: bozor inson hayotining zaruriy maydoni bo'lsa-da, u ma'naviy mezon bilan tartibga solinmasa, jamiyatni ichdan yemiruvchi kuchga aylanishi mumkin. Romanning bosh qahramoni Fozilbekning “Hayot – sunnat, xayol – farz. Qiroatxona bozorning xayoli-da!...” (Do'stmuhammad X., 2021, 106-109) tarzidagi mushohadasi esa bu xronotopning falsafiy mohiyatini yanada chuqurlashtiradi.

Ko'cha, darvoza va yo'lak mikroxtoplari esa romanda chegaraviy holatlarni bildiradi. Ko'cha qahramonlarni bozorga olib boruvchi harakat va uchrashuv maydoni bo'lsa, darvoza ichkari bilan tashqari, shaxsiy hayot bilan

ijtimoiy muhit o'rtasidagi ramziy chegarani anglatadi. Yo'lak esa bir makondan ikkinchisiga o'tish, ruhiy ikkilanish va qaror arafasidagi holatni ifodalaydi. Bu mikroxtoplar orqali roman kompozitsiyasi harakatga keladi, obrazlar turli makonlar kesimida ochiladi, bozor esa ularni birlashtiruvchi markaz vazifasini bajaradi.

I.Saymuratova o'zining "Istiqlol davri o'zbek romanlarida shakl va uslub (Xurshid Do'stmuhammad va Isajon Sulton romanlari misolida)" deb nomlangan dissertatsiyasida "Bozor" romanida bozor iqtisodi munosabatlariga o'tish pallasidagi millat farzandlari hayoti, ong-shuuri va qalbida kechgan ziddiyatlar muhokama qilinganini, roman poetik tili ramzlar, metaforalar va imo-ishoralar asosiga qurilganini qayd etadi (Saymuratova I., 2023). Bu fikr romandagi bozor xronotopining faqat maishiy-realistik tasvir emas, balki ramziy-majoziy va falsafiy umumlashma ekanini tasdiqlaydi. Romanda bozor iqtisodiy davr belgisi bo'lish bilan birga insonning insof, e'tiqod, halollik va mas'uliyat haqidagi qarashlarini sinovdan o'tkazuvchi badiiy maydondir.

Bozor xronotopining nazariy ildizlarini izlashda M.Baxtinning maxsus, ushbu mavzuga bag'ishlangan tadqiqotini ham e'tiborga olish lozim. Olimning "Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса" ("Fransua Rable ijodi va O'rta asrlar hamda Uyg'onish davri xalq madaniyati" – o'zbek tiliga tarjima qilinmagan) asarining maxsus ikkinchi bobi bevosita "xalq maydoni" muammosiga bag'ishlangan. Baxtin bu bobda bozor maydonidagi nutqning o'ziga xos tabiatini ochib beradi: u erkin, hech qanday rasmiy cheklov va qoidalarga bog'lanmagan, hamda maqtoov bilan so'kishning bir-biriga aylanib ketishi (ambivalentlik) bilan ajralib turishini ta'kidlaydi (Baxtin M.M., 1990, 183-184). M.Baxtinning bozor maydoni haqidagi qarashlari Xurshid Do'stmuhammad romanini talqin qilishda ham muhim nazariy tayanch bo'la oladi. M.Baxtin bozor maydonini ko'p ovoqli, rasmiy chegaralardan nisbatan xoli, turli ijtimoiy qatlamlar uchrashadigan makon sifatida talqin qiladi. "Bozor" romanida ham bozor turli ovoqlar, niyatlar, manfaatlar, ruhiy holatlar va qadriyatlar to'qnashadigan makondir. Biroq Xurshid Do'stmuhammad bu makonni faqat tashqi ijtimoiy maydon sifatida

qoldirmaydi, bozorni insonning ichki olami, e'tiqodi va ma'naviy bardoshi bilan bog'lab, uni chuqur falsafiy xronotopga aylantiradi.

Janrlararo qiyosiy tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, Xurshid Do'stmuhammad nasrida bozor xronotopi tashqi makondan ichki ruhiy-poetik modelga qarab rivojlanadi. Hikoyada u bir vaziyat, bir ramz yoki bir detal orqali katta ma'no bildirsa, qissada qahramon xotirasi va ruhiy tajribasiga singadi, romanda esa syujet, kompozitsiya, obrazlar tizimi va muallif konsepsiyasini birlashtiruvchi markazga aylanadi. Bu taraqqiyot yozuvchining janr bilan ishlash mahoratini ham ko'rsatadi. Har bir janr bozor xronotopiga o'z poetik imkoniyatini beradi: hikoya unga keskinlik, qissa psixologik chuqurlik, roman esa falsafiy kenglik baxsh etadi.

Xurshid Do'stmuhammadnafaqat iste'dodli ijodkor, balki adabiy jarayonni nazariy jihatdan chuqur anglagan olim hamdir. Uning 1995-yilda yozgan "Hozirgi o'zbek hikoyachiligida badiiy tafakkurning yangilanishi" mavzusidagi dissertatsiyasi uning olim sifatidagi qiyofasini belgilaydi. Adibning nazariy bilimlari uning ijodiga bevosita ta'sir ko'rsatib, asarlaridagi xronotop shakllari o'ziga xos murakkablik va ko'p qatlamlilik kasb etadi (Do'stmuhammad X., 1995). Shu jihatdan uning nasrida xronotop shakllarining puxta ishlanishi tasodifiy emas. Yozuvchi nazariy tafakkur bilan ijodiy tajribani uyg'unlashtiradi, makonni oddiy fon sifatida emas, balki obraz, syujet va g'oyani tashkil qiluvchi faol poetik unsur sifatida yaratadi. Bozor xronotopining hikoyadan romangacha izchil kengayishi ana shu badiiy tafakkur yangilanishining muhim ko'rinishlaridan biridir.

XULOSA

Xurshid Do'stmuhammad nasrida bozor xronotopi hikoya, qissa va roman janrlari bo'ylab izchil taraqqiy etgan murakkab poetik hodisadir. Hikoyalarda u ixcham voqea, ramziy detal va xarakter ochuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. "Jajman" hikoyasida bozor nafs va ma'naviy hushyorlik sinovi, "Mirkomilboyning qazo bo'lgan namozi"da dunyoviy ehtiyoj va diniy burch ziddiyati, "To'xtaboyning boyliklari"da iqtisodiy tafakkur va tarixiy-realistik muhit, "Beozor qushning qarg'ishi"da vijdon va tiriklikka munosabat, "Nusxakashning merosxo'ri"da

yashirin ijtimoiy-psixologik bosim, “Yoqub izquvarning hiylasi”da esa kuzatuv va fosh etish maydoni sifatida talqin qilinadi.

Qissalarda bozor xronotopi psixologik jihatdan kengayadi. “Yolg‘iz” qissasida u milliy xotira, xalq ruhi, Vatan sog‘inchi va qahramonning ichki yolg‘izligi bilan tutashadi. “Kuza...” qissasida esa bozor bevosita makon sifatida emas, balki savdogarlik tajribasi, ehtiyotkorlik, nazorat va ruhiy xavotirni ifodalovchi ichki belgi sifatida ishlaydi. Demak, qissa janrida bozor tashqi voqea joyidan qahramon ongida yashaydigan psixologik makonga aylanadi.

“Bozor” romanida mazkur xronotop o‘zining eng yuqori badiiy shakliga erishadi. U asarning markaziy kompozitsion birligi, obrazlar taqdiri tutashadigan maydon, mikroxtonotoplarni uyushtiruvchi poetik markaz va muallifning falsafiy-estetik konsepsiyasini ifodalovchi ramziy model sifatida namoyon bo‘ladi. Uy, yemakxona, qiroatxona, choyxona, ko‘cha, darvoza, yo‘lak kabi mikroxtonotoplar bozor bilan semantik aloqada harakat qilib, romanning ko‘p qatlamli badiiy tuzilishini shakllantiradi.

Umuman olganda, Xurshid Do‘stmuhammad ijodida bozor xronotopi tasviriy fon darajasidan badiiy tafakkurni tashkil etuvchi markaziy poetik kategoriya darajasiga ko‘tariladi. Bu jarayon yozuvchining janrlararo tafakkuri, makon va zamonni poetik modellashtirish mahorati hamda inson va jamiyat munosabatlarini chuqur falsafiy-estetik talqin qilish salohiyatini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар (Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси). – Тошкент: Академнашр, 2015. – 288 б.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Москва: Художественная литература, 1990. 548 с.
3. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Гафур Ғулом, 2015. – 362 б.
4. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2017. – 289 б.
5. Раҳмонова Х. Хуршид Дўстмуҳаммад насри бадиияти. – Тошкент: Пойтахт эксклюзив, 2021. – 164 б.
6. Qurbonova F. Xurshid Do‘stmuhammad asarlarida badiiy psixologizm va majoztadriji. – Qarshi: Ilm-fan-ma’naviyat, 2024. – 102 b.
7. Saymuratova I. Istiqlol davri o‘zbek romanlarida shakl va uslub (Xurshid Do‘stmuhammad va Isajon Sulton romanlari misolida). Fil. fan. dok. diss. avtoref. – Guliston, 2023. – 50 b.
8. Дўстмуҳаммад Х. Беозор кушнинг қарғиши. Ҳикоялар тўплами. – Тошкент: Шарқ, 2006. – 512 б.
9. Дўстмуҳаммад Х. Қиссалар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – 512 б.
10. Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 191 б.
11. Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – 240 б.
12. Дўстмуҳаммад Х. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадий тафаккурнинг янгиланиши. Фил. фан. бўйича фалсафа док. дисс. – Тошкент, 1995. – 149 б.

REFERENCES:

1. Bakhtin M. (2015). Forms of Time and Chronotope in the Novel. Essays on Historical Poetics (translated from Russian by U. Juraqulov). Tashkent: Akademnashr. 288 p.
2. Bakhtin M.M. (1990). The Work of François Rabelais and the Folk Culture of the Middle Ages and the Renaissance. Moscow: Khudozhestvennaya literature. 548 p.
3. Juraqulov U. (2015). Issues of Theoretical Poetics: Author. Genre. Chronotope. Tashkent: Gafur Ghulam Publishing House. 362 p.
4. Juraqulov U. (2017). Chronotope Poetics in Alisher Navoi's Khamsa. Tashkent: Turon-Iqbol. 289 p.
5. Rahmonova Kh. (2021). The Poetics of Khurshid Dustmuhammad's Prose. – Tashkent: Poytakht Exclusive. 164 p.
6. Qurbonova F. (2024). Artistic Psychologism and the Evolution of Allegory in Khurshid Dustmuhammad's Works. Qarshi: Ilm-fan-ma'naviyat. 102 p.
7. Saymuratova I. (2023). Form and Style in Uzbek Novels of the Independence Period: Based on the Novels of Khurshid Dustmuhammad and Isajon Sulton. Abstract of the Doctoral Dissertation in Philological Sciences. Guliston. 50 p.
8. Dustmuhammad Kh. (2006). The Curse of the Harmless Bird. Collection of Short Stories. Tashkent: Sharq. 512 p.
9. Dustmuhammad Kh. (2011). Novellas. Tashkent: Sharq. 512 p.
10. Dustmuhammad Kh. (2016). The Bazaar. Tashkent: Uzbekistan. 191 p.
11. Dustmuhammad Kh. (2021). The Bazaar. Tashkent: Yangi Asr Avlodi. 240 p.
12. Dustmuhammad Kh. (1995). The Renewal of Artistic Thinking in Contemporary Uzbek Short Story Writing. Doctor of Philosophy Dissertation in Philological Sciences. Tashkent. 149 p.